

ՊԱՏԱՍԽԱՆ ԱՌ Վ. ՈՍԿԱՆԵԱՆ ԻՍՐԱՅԷԼ ՕՐԻԻ ԽՆԴՐՈՎ

Երեւանի Գիտությունների Ազգային պարբերական Պատմա-Բանասիրական Հանդեսի թիվ 2 (1958) հատորին մէջ, Վ. Ոսկանեան երկարաշունչ քննադատութիւն մը ունի «Հայրենիք» Ամսագրի 1955-7 թիւերուն մէջ երեւցած իմ ԻՍՐԱՅԷԼ ՕՐԻ յօդուածաշարքին մասին: Պատմա-Բանասիրական Հանդեսի թիւ 1 եւ 2 հատորները ստանալուս, ուշի ուշով երեցս կարգացի Ոսկանեանի «քննադատական»ը:

Նախ խոստովանեմ որ զարմանքս ու նաեւ յուսախաբութիւնս մեծ եղաւ, երբ մանրատառ, երկսիւն եօթը խոշոր էջ քննադատութեան մէջ, ուր կը յուսայի լուրջ նիւթ եւ առողջ վիճարանութիւն դնեն, իսրայէլ Օրիի պաշտպանողականին համար, ոչինչ գտայ արժէքաւոր, քացի անիմատ, ապարդիւն մարդանքներէ, եւ նիւթին հետ դրեթէ կապ չունեցող երկարաբանութիւններէ: Օրինակ, հոն ոչ մէկ խօսք, ակնարկութիւն այն վաւերագրական փաստաթուղթերու մասին՝ զորս ասոնելով Հոռոմի Հաւատոյ Տարածման Ժողովին Դիւաններէն՝ հրատարակած էի, որոնք այնքան անտարակուսելի կերպով կը ներկայացնէին Օրիի բուն նկարագիրը եւ իր գործին արժէքը, որոնց հիմին վրայ էր որ պատրաստած էի յօդուածաշարքս, եւ անկէ վերջ, դեռ անտիպ մանրակրկիտ քննադատական գործս Օրիի մասին, որ ասանձին հատորով լոյս տեսաւ այս օրերուս:

1958ին, Փարիզ գտնուած ատենս, ինծի խնայուցած էին որ քննադատու Ոսկանեան՝ Նուպարեան մատենադարանին մէջ յայտարարեմ է որ Օրիի մասին հրատարակածս անընդունելի է: Նման բան մը եւս ինծի ըստեցաւ Ս. Ղազարու վանքը այցելող քանի մը գիտնականներէ: Ուրեմն իրաւունք ունէի ակնկալելու որ Ոսկանեան լրջութեամբ նկատի ունեցած ըլլար Օրիի մասին իմ ներկայացուցած նիւթերս, եւ որոշ ապացոյցներով հերքէր սխալներս. այլապէս անմիտ բան մը պիտի ըլլար մինչեւ Փարիզ եւ վենետիկ տարածայնել որ Օրիի մասին կը սխալէի, եւ մանաւանդ եօթը խոշոր էջ լեցնել իբր «քննադատութիւն»:

Դժբախտաբար Ոսկանեանի քննադատութիւնը չունենալով ակնկալուած լրջութիւնը, ես պիտի չկարենամ հոս խորացումներ ընել նիւթիս պաշտպանութեան համար, այլ ստիպուած եմ գլխաւորաբար զոհանալ Ոսկանեանի կամայական վերագրումները մերժել: Իմ աւելի փաստացի եւ վճռական խօսքս՝ Օրիի մասին, ընթերցողներս եւ Ոսկանեան, ինչպէս նաեւ Օրիի մասին իրեն նման խորհողները, պիտի գտնեն վերոյիշեալ նորատիպ ընդարձակ գործիս մէջ:

Ոսկանեան իր «քննադատութեան» առաջին սիւնակին մէջ գիտ եւ Օրիի մասին իմ ըմբռնումներս կը ներկայացնէ: Միայն երկու դիտողութիւն՝ այս սիւնակի մասին: Նախ՝ ինքս երբեք պատմական կամ բանասիրական աշխատութիւն մը չեմ պատրաստեր կանխամտածեալ նպատակաւ: Օրիի մասին պրպտումներս են որ զիս առաջնորդած են ըմբռնումիս, եւ ոչ թէ այդ ըմբռնումս յառաջացնելու համար է որ պրպտումներս կատարած եմ: Երկրորդ՝ չեմ գիտեր թէ Ոսկանեան ի՞նչ բանի կ'ակնարկէ, ըսելով թէ «Բիւրտեանը համեմատաբար զգոյշ է վարուած Յակոբ վաթողիկոս Զուղայեցու (1655-1680) հետ, փորձելով նրան անջատել ազատագրական շարժումներից»: Իմ Յակոբ Զուղայեցիի մասին «զգոյշ» ըլլալս լոկ կրկնութենէ խուսափելիս է, քանի որ շատերուն լաւ ծանօթ է որ ես կը զբաղեմ Յակոբ Զուղայեցիով եւ պատրաստելու վրայ եմ ընդարձակ ու մանրակրկիտ աշխատութիւն մը՝ այդ շատ չարհարուած մարդուն կեանքին ու գործին մասին: Զրի յերկրանք մըն է թէ ես փորձած եմ «նրան անջատել ազատագրական շարժումներից», երբ դեռ ինծի ծանօթ չէ թէ մասնակցած է նման շարժումներու կամ շարժումի, եւ կամ թէ իր գերը ի՞նչ եղած է:

Ոսկանեան, խրկորդ սիւնակին մէջ կ'ընէ ա'լ աւելի անճիշտ վերագրումներ: Օրինակ, կ'ըսէ. «Բիւրտեանի ոչնչացնող (ստորագրածեալ Ոսկանեանէ) քննադատութեան տակ է ընկել նաեւ Բաֆֆին, որի նամակայի միջիճուրիւնների մասին նա ասում է. Բաֆֆու այս ամբողջ գրութեան

մէջ միակ իրականութիւնը Օրիի՝ 1711 թ. Աստրախանի մէջ մեռնիլն է»: Ասիկա, շատ կը ցաւիմ ըսելու, անիրական վերագրում մըն է Ոսկանեանէ: Իմ խօսքս ոչ թէ Բաֆֆիի Նամակայի Մեղիքութիւններ գործին մասին է, այլ այն մասին՝ որ Բաֆֆին գրած է Օրիի համար՝ Նամակայի Մեղիքութիւններ իր գործին մէջ: Ոսկանեան անդ կ'ըսէ նաեւ. «Ի՞նչ սկզբունքներ եւ նիւթեր է օգտագործում Բիւրտեանը: Հեղինակի ունեցած տեղեկութիւնները սահմանափակուած են Լէոյի վաղ չըջանի աշխատութիւններում ամփոփուած նիւթերով եւ կաթոլիկ միսիոնարների ստալոյ ու թըշնամական գրաքննութիւններով»: Տխրեցուցիչ է որ Հայաստանի Ազգային պատմական պարբերականին մէջ որեւէ մէկը կը յանդիման Ոսկանեանի այս գրածին նման աններելի անճշտութիւն գրել: Իմ աղբիւրներու հեղինակ չէ Լէոն, որով աղբիւրի մասին վերի ակնարկութիւնը տրւալական է: Որովհետեւ Լէօ գործածած է աղբիւրներ՝ ատիկա չի նշանակեր որ ուրիշներ գործածելու իրաւունք չունին այլեւս: Ասիկա մանաւանդ՝ երբ Լէօ ըստ պատշաճի չէ կրցած գիտական կերպով օգտագործել այդ աղբիւրները: Գալով դրէի տղայական մէկ հարուածով «կաթոլիկ միսիոնարների» վաւերացութեան «ստալոյ ու թըշնամական» գրադրութիւն յայտարարելուն՝ առանց դոյզն իսկ քննութեան կամ ապացոյցի, ըստ իս ծիծաղելի է: Աշխարհի վրայ ոչ մէկ պատմութիւն կը մնայ, երբ նման ողբալի «գիտական» քննադատութեամբ մերձեցում կատարուի նիւթի:

Աւելորդ տեղ անգամ մը եւս կրկնեմ, որ ես որեւէ ուրիշ նպատակ չունիմ պատմութիւնս գրելու ատեն՝ բայց եթէ որքան կրնամ՝ ճշմարտութիւնը ներկայացնել: Ընդհանրապէս, որ «նպատակով հեղինակը փորձում է Հոռոմի պապերին ներկայացնել որպէս Օրու մեքենայութիւնների միամիտ ու անմեղ զոհեր»: Հոռոմ ո'չ միամիտ եւ ո'չ անմեղ զոհ եղած է, այլ պարզապէս հետապնդուած ծրագրի մը գործադրիչը կարծած են տեսնել Օրիի մէջ, որ վաւերականօրէն ստած է Հոռոմի՝ իր մտադրած բանին համար: Ոչ ալ ճիշտ է որ ես մտադիր եղած եմ իրարու հետեւող զանազան հայ հեղինակներու կողմէ վաղմուտ եւ բարդուած Օրիական հէքեթը մէկիկ մէկիկ ջրել: Ասորը հարկ չկար, քանի որ ատիկա ինքնիրեն կը կատարուէր արդէն իմ ներկայացուցած փաստերովս: Ուրեմն հոս

ալ նպատակ վերագրել ինծի՝ ճշտութեան դէմ մեղանշել է: Ինքս ըսած եմ ու կրկնեմ թէ վերջը դրող մատենագիրներու մարզանքներով չեմ զբաղած (աւելորդ եւ հսկայական աշխատութիւն), այլ լոկ վաւերագրութեանց ներկայացումով, ժամանակակից թուղթերու, յիշատակութեանց, եւ այլն: Ասոնցմէ է որ իմ տեսութիւններս հանած եմ: Ուրեմն բնաւ հարկ չկար որ ատիպուէի ուսերէն սորվիլ, կարգալու համար եղբայրացութիւնները, գիտողութիւնները, անթաղութիւնները մարդոց՝ որոնցմէ հնագոյնը Օրիի մահէն 26 տարի վերջ ծնած է, նոյնիսկ Ոսկանեանին յիշածներուն մէջ:

Երրորդ սիւնակ:

Արդարեւ Եղեանի գործը չունէի՝ երբ կը գրէի «Հայրենիք» Ամսագրի յօդուածաշարքը: Սակայն յետոյ շնորհակալութեամբ երբ նոյնիսկ Երեւանէն ստացայ Եղեանի գործը, տեսայ որ ոչ մէկ վերադառնալ յօդուածաշարքս փոխուելու պէտք ունի: Իսկ այժմ Օրիի մասին գրեմս մէջ, ուր Եղեանը լաւ օգտագործուած է, ընթերցողը պիտի տեսնէ թէ այդ գործը շատ աւելի խորունկացուցած, ընդլայնած եւ հաստատած է արդէն Օրիի մասին յօդուածաշարքիս մէջ ունեցած տեսութիւններս:

Այս սիւնակին մէջ Ոսկանեան ընդհանրացումներէ մասնաւորումի անցնելով՝ մեզի կը թուէ. Ա) 1678ի անգոյ ժողովը, որ հիմն է Օրիական հէքեթին, եւ Բ) Ռիկոյի մը մէկ վկայութիւնը: Եւ Ոսկանեան կ'ըսէ. «սկսենք վերջից», այսինքն Ռիկոյի վկայութեամբ: 1670ին տպագրական սխալ ըլլալը 1678ին հետ ոչինչ կը փոխէ: Ընդհանրապէս իմ գործիս մէջ որեւէ կաւերուութիւն (որ կը մնայ Ոսկանեանի ըսածին պէս «փաստարկութեամբ») տուած ըլլամ այս վկայութեան (որ կը յիշէ իբր թէ Հայոց եկեղեցւոյն պատրիարքին Հոռոմ գալը): Վկայութիւնը ունի իր ծագման պատճառները, որու մասին արդէն գործիս մէջ ա'լ աւելի նկատի առած եմ եւ մանաւանդ Յակոբ Զուղայեցիի գործիս մէջ: Ոսկանեան թէ՛ հեղինակին անունը (Ռիկո) եւ թէ գրքին տիտղոսը սխալ կու տայ, անտեղի կերպով բծախնդիր ըլլալէ վերջ մեր տպագրական վրիպակներուն:

Չորրորդ սիւնակ:

Չեմ գիտեր ինչո՞ւ, Ոսկանեան տեղ վատնած է, ցոյց տալու համար որ Ժ. Գարուն Հայ-Յոյն եւ Հայ-Վրացի ազատագրական մերձեցման փորձեր եւ գոր-

ծակցութիւններ վատարուած են¹։ Մենք այս մասին չափ քիչ ենք հետաքննարկում, թէ՛ «Հայրենիք» եւ թէ «Անահիտ» ամսագիրներուն մէջ 1930ական եւ 1940ական թուականներուն։ Արդեօք Ոսկանեան իր քննադատութիւնը «Կոչումներ» շաբաթաօրէն անորոշութեան մը մէջ կորսնցնե՞լ էր ջանայ։ Չեմ գիտեր։ Ինծի վերջում պատճառեց Ոսկանեանի սա ընդդէմը «Յակոբ Զուղայեցու 1670ական թուականներին ուսական ցար Արեւելի Միսայիլովիչի դրած լատիներէն նամակը»։ Ի՞նչ, Ոսկանեան ըսել կ'ուզէ որ անստորագիր, անհասցեագիր, անթուական լատիներէն գրութիւն մը, որ Մոսկուայի նախկին կամ ցարական արտաքին գործոց նախարարութեան գրասենյակի մէջ կը գտնուէր... Իր քննադատութեան համար փաստ մըն է։ Ի՞նչ հարկ կար հոս այդ յիշատակել՝ երբ քան մը չ'ապացուցաներ։

Իմաստ մը չեմ կրնար տալ նաեւ Օրմանեանի առ երեւոյթ իրր թէ Ոսկանեանի պաշտպանողականին։ Արդեօք ճիշտ չէ՞ որ Օրմանեան կը գրէ Օրին մասին իր հեղինակը հարկաւորութիւն եւ ենթադրութիւններով։ Արդեօք իրականութիւն չէ՞, որ Յակոբ Զուղայեցի փախած էր Էջմիածնէն 1677 Յունիս 1ին եւ չէ վերադարձած այլեւ Էջմիածին։ Ճիշտ չէ՞ որ 1678ին Էջմիածին չգտնուող Յակոբ կաթողիկոսը իր հովանաւորութեամբ ժողով կատարած չէր կրնար ըլլալ։

Ասոնց չէ որ կը պատասխանէ Ոսկանեան, այլ բոլորովին զարմանալի, ապշեցուցիչ «քննականութեամբ» մը կ'ըսէ. «Ինչո՞ւ Թիֆլիզում կամ մի այլ վայրում չէր վարող կայանալ այդ զաւրտի ժողովը, որը իրեն կը ներկայացնէր որպէս Էջմիածնի ժողով։ Յետոյ, ինչո՞ւ Էջմիածնի ժողովը չէր կարող կայանալ Զուղայեցու բացակայութեամբ (բայց նրա համաձայնութեամբ եւ ցուցմունքներով), եւ վերջապէս, ո՞վ է ապացուցել Յակոբ Զուղայեցու զաւրտի մասնակցութեան անհնարիւնութիւնը։ Չէ՞ որ հենց այդ պատճառով էլ դա կոչուած է զաւրտի ժողով»։

Եթէ Ոսկանեան այս ըմբռնումը ունի պատմութեան, պատմագրութեան մասին, կը խորհիմ որ ինքը սխալ ուղղութեան մէջ

է։ Իրեն համար շատ աւելի նպատակաշարժար պիտի ըլլար հետեւիլ առասպելաբանութեան, հեքիաթագրութեան կամ ուսումնասիրութեան կարօտ չեղող նորալէզ գրելու գրական ճիւղին։ Թող Ոսկանեան ներողամիտ ըլլայ՝ եթէ ես ալ իմ կարգի իրեն հարցնեմ, թէ ինչո՞ւ Երեւան է փոխանակ Պաղտատ գտնուելու, կամ ինչո՞ւ ինք ծաղուած մի ուրիշ մարդ չէ։ Սակայն ըսենք թէ ինչո՞ւ։ Որովհետեւ պատմական վկայութիւնները կ'ըսեն թէ ժողովը կատարուած է Էջմիածին։ Որովհետեւ չեն ըսեր թէ կատարուած է Թիֆլիզ, Սպանիան, Վենետիկ կամ ուր որ կ'ուզես։ Որովհետեւ պատմական վկայութիւնները կ'ըսեն թէ Յակոբ Զուղայեցիի նախագահութեամբ Էջմիածնի մէջ տեղի ունեցած է ժողովը, եւ ոչ թէ կաթողիկոսին հետ ունեցած կատարած ցուցմունքներով եւ հովանաւորութեամբ։ Ծանօթ չենք Յակոբ Զուղայեցիի գաղտնի վերադարձ Էջմիածինէն կալուած, եւ մենք համեմատութիւն քննադատ Ոսկանեանին կը թողունք իր այս եւ եթէ ունի ուրիշ ինչո՞ւնք ու պատասխաններ, կամ Զուղայեցիի Էջմիածին գաղտնի վերադարձած ըլլալու մասին նոր փաստեր։

Իսկ «զաւրտի ժողովը»... Միայն Օրին եւ իր ստեղծած կնիքներն ու ստորագրութիւնները կը վկայեն ասոր։ Այլապէս ո՞չ մէկ տուեալ, ո՞չ մէկ ապացոյց, անվստահելիութեամբ ապացուցեալ, այդ Օրինական վկայութիւնը հաստատող։

Հինգերորդ եւ վեցերորդ սիւնակ։ Ոսկանեան հոս ալ կը մեղանչէ պատմագիրութեան ալ, քննադատութեան ալ դէմ։ Երեւի Գեօմիւրեանէ իմ յոռաբերած վկայութեանց մասին իր քննադատութիւնը՝ թէ՛ իրականութեան չի համապատասխաներ, թէ՛ կամայական է մի թէ՛ նշանակութեան զուրկ։ Խորհուրդ կու տամ որ դարձեալ կարդայ գրածներս։

1) Կաթողիկոսական եւ պաշտօնական նամակի մը վրայ հայկական թուական վրայ կ'ակնկալուի։ Արդ, երբ վաւերաթուղթ մը կ'աւանդուի է, այն ատեն նման զանցառութիւն մը, կէտ մը, վաւերաթուղթին կ'աւանդուի իրական նպատակ փաստ մըն է։ Ատրճանակ մը արձակել ու ձիւր չէ. սակայն երբ սպանութիւն մը կատարուած է ստորճանակով, այն ատեն նման ստորճանակի մը արձակուած ըլլալը կարեւորութիւն կը ստանայ՝ սպանութեան հաստատութեան մէջ։ Ասոր համար է որ անմեղ, սակայն արտակարգ երեւոյթով

այդ թուականը՝ կարեւոր ապացոյցի մը կը վերածուի կատարածի այս թուղթին իսկութեան մասին։

2) Ես երբեք չեմ ընդունիր Ոսկանեանի վերադարձը, թէ «որ նա (Բիւրտան) Էջմիածնի զաւրտի ժողովը վերադարձ է 1677 թ.»։ Ո՛չ մէկ ատեն 1677ին Էջմիածին գաղտնի ժողով կատարուած նկատած եմ։ Բոլորովին անտեղի են Ոսկանեանի մարդանքները թուղթին մէջ տրուած 19 տարիին մասին։ Հոն կ'ըսուի իբր թէ Օրին 19 տարի առաջ մեկնեց է՝ 1699ին գրուած թուղթին ստորագրողներուն քովը։ Ոսկանեան կ'ուզէ հաւատացնել որ ես իմ գրութեանս մէջ երկու տարուան տարբերութիւն սխալած եմ։ Բացարձակապէս անհիշատ է ասիկա։ Ոսկանեանի կը թողունք հաւատալ որ «Օրու Եւրոպա զնալու տարի լինել» ճիշտ է, երբ մանաւանդ ուրիշ վերադարձները նոյնիսկ Օրին տրուած ցոյց կու տան, որ ան 1680էն շատ աւելի առաջ Եւրոպա կը գտնուէր։

Ոսկանեան դարձեալ եւ առանց ապացոյցի իր ուզած ձևով կը մեկնէ 1699ի թուղթին վկայութիւնները, առանց որեւէ մէջբերումի եւ որով բոլորովին քմածին, ու պատմագիրութեան մէջ աններելի ուժով։

Շարունակելով, եօթներորդ սիւնակին մէջ պատշէկապա բացատրութիւններ կու տայ, թէ ինչո՞ւ կաթողիկոսը չէ ստորագրած 1699ի թուղթը։ Կ'ըսէ թէ վստմագաւոր պիտի ըլլար կաթողիկոսին եւ հայութեան համար։ Շատ կը ցուիմ այսպիսի շինծու կերպով քննադատուելու։ Կ'երեւի թէ հայութիւնը պիտի չվստմագուէր եթէ իր ստորագրող «Մեծ Իշխաններու եւ Մեծ իւրեաներ» ստորագրութեամբ թուղթը բնաւորներուն ձեռքը ինչո՞ւ։ Կամ իբր թէ զոյուրիւն չունենային ուրիշ թուղթեր՝ ստորագրուած հայ կաթողիկոսներէ։

Վաւերաթուղթին հանդէպ զարմանալի վերաբերում մը ունի Ոսկանեան։ Անոր տուեալները չէ որ նկատի կ'առնէ, այլ բոլորովին ինքնաստեղծ, քմածին եւ կամայական ենթադրութիւններ կը հանէ անկէ, երբ մանաւանդ կը գրէ. «Պատահական է, որ Էջմիածնի կաթողիկոսը բոլորովին չէ յիշում, իսկ Գանձասարինը յիշում է կեղծ անուամբ (Փիլիպպոս)։ Փոխանակ այս առեղծուածը բացատրելու կոչուիրապիայի (զատաբարութեան) անհրաժեշտութեամբ»։ Բիւրտանն ընկնում է քանադիական անյաջող մարդանքների ետեւից եւ թոյլ տալիս մի շարք սխալներ։ Ասիկա

աւելի քան զարմանալի է, քանի որ ինքս՝ Բիւրտանը չէ որ յաջող կամ անյաջող մարդանքներ կ'ընէ երեւակայելով բաներ վաւերաթուղթին մէջ, հոն բոլորովին անպիտ, այլ Ոսկանեանը՝ ինքը։ Վաւերաթուղթը առանց այլեւայլի եւ մանրամասնօրէն կը հայկոյէ ո՛չ միայն Էջմիածնի թէ՛ կաթողիկոսներուն եւ թէ միաբաններուն, այլ նաեւ Գանձասարի կաթողիկոսին եւ միաբաններուն, ինչպէս նաեւ առ հասարակ բոլոր հայ եկեղեցականութեան։ Իսկ Փիլիպպոս կաթողիկոս մը կ'ըսէ ի Գանձասար թէ ոչ, չենք գիտեր, քանի որ այդ կաթողիկոսութեան պատմութեան մասին կատարեալ ծանօթութիւն չունինք։ Կարելի է որ Օրին ալ կամ իր մեղսակից Մինաս վարդապետն ալ ծանօթ չըլլային եւ ստեղծած Փիլիպպոս կաթողիկոս մը՝ ի Գանձասար։ Սակայն չեմ հասկնար թէ ի՞նչ նշանակութիւն ունի եղածին պէս անգաղտնապահ եւ դաւադրող թուղթի մը մէջ կաթողիկոսի մը կեղծ կամ իրական անունով յիշուիլը։ Չէ՞ որ հոն որոշ կերպով կը յիշուի Գանձասարի կաթողիկոսին եւ Կաթողիկոսներուն հետ ժողով ընելը։ Բնական է չնորհակալ պիտի ըլլայի «Կոնսպիրացիայի» մասնագէտ Ոսկանեանին՝ եթէ կարենար պարզել հարցը²։

Ոսկանեան ձեռք կ'առնէ նաեւ ստորագրութեան եւ կնիքներու հարցը։ Յաւաթիւն մեր յոյուածաշարքին այդ մասը «Հայրենիք» Ամսագրի խմբագրութեան մօտ մասամբ կորսուել է. հարկ եղած լուսանկարները որ գրկուած էին՝ չհաստատուելու անկարելիութիւնն է։ Այսու հանդերձ ինչ որ ալ ըլլայ, ըսեմ որ միայն քննադատ Ոսկանեան կրնայ «Պայուն» կամ «Պայլ» Պաղտատարի կրճատուած ձեւը նկատել։

Ութերորդ սիւնակին մէջ ալ դժբախտաբար Ոսկանեան մեր ըսածը ճշմարտութեանէ հեռացած կը ներկայացնէ։ Մենք պարզա-

2. Պահ մը ընդունինք որ Փիլիպպոս կաթող. մը զոյուրիւն չունէր ի Գանձասար։ Ուրեմն Օրին պարզապէս ստեղծեց զայն՝ որպէսզի որեւէ մէկը եթէ Գանձասար գրէր ստուգելու համար իր ըսածները, եւ պատասխան ստանար որ նման կաթողիկոս մը զոյուրիւն չունէր, Օրին կարենար իրենց փակել։ Սակայն Գանձասարի յիշուին իսկ Օրին կեղծիքը ցոյց կու տայ։ Յիշել կաթողիկոսը կեղծ անուամբ եւ տալ կաթողիկոսանիւն բուն անունը...

1. Այս մասին, տե՛ս օրինակի համար իմ աշխատութիւնս, Անահիտ, «Հայ Ագաթանգեղոսի Պատմութեան նոր էջ մը եւ Միքէլանճելոյ Գորայ» (Յունուար-Յուլիս, 1948, էջ 53-64)։

պէս Անդրեյակովի զաղտնի ժողովին լատինադէտ փնտռել անհաւանական կը դըռնէինք... և ոչ թէ... Սպառնա կամ այլուր: Այսպիսի քմածին և անհերքելի վերադրումներով քննադատութեան ելլել՝ բնական է արգահատելի դառնալ:

Իններորդ սիւնակը դարձեալ քմածին վերաբերմունք է իմ բաժնետերու և դորձածած փաստերու դէմ: Դարձեալ կը վերկենամ, իմ յառաջ բերած փաստերու, այսինքն Պապին և Յարին Օրիի տուած յանձնարարականներուն մէջ ոչ մէկ տեղ զայն իրենց դեպքանք նշանակած են: Օրին պարզապէս յանձնարարեալ անհատ մըն է Պապին, Օրին արդէն մեկնելու առթիւ տրուած յանձնարարութեամբ, և Յարին այդ մեկնումը և յանձնարարութիւնը վերադարձնելու յանձնարարութեամբ: Ուրեմն ժամավաճառ չըլլալու համար, ամբողջ սիւնակ մը բռնող մարդանքները՝ ըսածս սխալ մեկնելու և իր բնականաբար եղբայրականութեան յանդէլուն վրայէն կ'անցնիմ:

Տասներորդ սիւնակ:

Երբ Պետրոս Մեծի վաւերացումը, ինչպէս նաեւ Պապին պարզ յանձնարարականները արդէն ունին, տղայական պիտի չըլլա՞ր, նուազագոյնը ըսած ըլլալու համար, եթէ մենք այդ անտարակոյս փաստութիւնները նկատի չառնէինք և հետեւէինք, օրինակ, Օրին իսկ տարածուած «դեպքանական» հէքեթին արձագանդներուն՝ իր ժամանակակից վիճակներուն մօտ, անոնք ըլլան կաթողիկէ կամ ոչ: Ոսկանեան անտարակոյս պէտք էր գիտնար որ աղբիւրներն ալ իրենց իմացածով վիճակութեանց արժէքը կը կորսնցնեն, երբ իսկական վաւերացումները գոյութիւն ունին, ոչ կեղծ, այլ իսկական:

Այս սիւնակին մնացեալ մասը Ոսկանեան քաղաքական մեկնարանութեանց խորխորատը կ'իջնէ և կը շարունակէ տասնեամէկերորդ սիւնակին մէջ: Նիւթէս չէղելու հաստատ մտադրութեամբ կ'անցնիմ: Նոյնպէս նաեւ Յարին մտադրութեան, Օրին դեպքանքեան յառաջացուցած դոյափիճակին ի Պարսկաստան, ևն. ևն. մեր յօդուածաշարքին մէջ կենսական չեն և Օրին կեղծիքին և կեղծ դեպքանութեան հետ երկրորդական կապ ունին: Այս կապը այլ առթիւ մշակած եմ, իսկ հոս Ոսկանեանի դորձածելը պարզապէս դարձանալի է: Ուրեմն կը թողում, որ հոս մեղ չհետաքրքրող տեսութիւններով իր աւարտական մարդանքները ընէ քննադատ Ոսկանեան:

Դարձեալ անմեկնելի պիտի մնար Ոսկանեանի քննադատութիւնը, եթէ իր քննադատութեան դրեթէ ամենավերջը քացատրութիւն չտար: Կ'երեւի թէ Օրին իր կեղծարարութիւններէն սրբագրուած՝ իբրեւայ-նուս մերձեցման ռաիվիրայ ամէն գնով պէտք էր: Առ այդ նոյնիսկ Ոսկանեան կը գրէ. «Երբ մեր գիտական հասարակայնութիւնը պատրաստուած է նշել իսրայէլ Օրու ծննդեան 300 տարին...»: Ա՛հ, ուրեմն հոս է հարցը... Օրին ծննդեան 300ամեակը... մինչ ծննդեան տարին իսկ դեռ չէ ստուգուած...: Սակայն այդ ալ ոչինչ, վերջապէս այս քննադատութեանց իրականութենէ հեռու անվերջ շարքին մէջ, անիրական հատ մը աւելի կամ պակաս բան նշանակութիւն չունի:

Ուրեմն 300ամեակի տօնակատարութեան խնդիր մը կայ, որ նոր կը յայտնուի: Ասոր համար է որ ճիշդ մը կայ Օրին և իր պատմութիւնը նպատակի մը, հայ-նուս մերձեցման ՆՊԱՏԱԿԻՆ գործածելու: Այս մասին աւարկութիւն մը չունիմ: Ատիկա ըմբռնումի, դատողութեան խնդիր է և ուղղորդ կրնայ իր հաւատարմութեան համաձայն վերաբերել: Սակայն ինչո՞ւ Օրին պէս պահարանին մէջ թողութիւնը կամաք մը, որուն ամէն ոսկորներն ալ վեղծիքներն են, հանել պահարանէն և կաւէ պատուանդանի մը վրայ՝ աւազէ կուղբի մը վերածել: Հայ-Ռուս մերձեցման համար շատ աւելի իրական, հաստատուն եւ վստահելի տուեալներ ունինք: Արդեօք Ոսկանեան և իր «գիտական հասարակայնութիւնը» այդքան քիչ բան գիտեն հայ-նուս յարաբերութեանց մասին, որ Օրին խորտուկալը, ջարդուիչը եղած, ստիպուած են ցուցադրելու:

Արդեօք իր քննադատութեան անճարակութենէն և Օրին անյուսուցեմէն մղեալ է որ Ոսկանեան սա անիրական և արգահատելի խօսքերը կը ստիպուի ըսել մեզի. «Ահա թէ ինչու Օրու քաղաքական ժամանակակից կուսակիցները միշտ ձգտել հակառակորդները և նրանց հետագայ ու են և այժմ էլ փորձում են վարկաբեկել նրան»: Իրապէս ցաւալի կը գտնեմ նման յայտարարութեան մը գոյութիւնը գիտնականի տարադով մեզի ներկայացող Ոսկանեանի յօդուածին մէջ, որ տեղ գտած է գիտական լրջութեան նկրտող այդ պատկանելի պարբերականին մէջ:

Նախ և առաջ Օրին իր գործունէութեամբ է որ քննադատը կը վարկաբեկէ:

Պատմական և առօր ազդեցութեամբ

մեր մատենագրութեան մէջ Օրու քաղաքական հակառակորդներուն ո՛վ ըլլալը՝ դժբախտաբար չ'ըսուի, ոչ ալ կ'ըսուի թէ ովքեր են «նրանց հետագայ ու ժամանակակից կուսակցականները»: Թէեւ կըրնանք կուսակցութիւնները որոնց ուղղուած է, սակայն քանի որ կոտորում է ըլլալիքը՝ հարկ չկայ հոս ծանրանալ: Ինծի ծանօթ «Օրու քաղաքական հակառակորդները և նրանց հետագայ ու ժամանակակից կուսակցականները»՝ Աշոտ Յովհաննիսեանը (իր զանազան գործերուն մէջ՝ նախ քան ՆՊԱՏԱԿԻՆ Օրին մասին գրել ախիւր) և Լէօն (Խոջայական Կապիտալը, Երեւան, 1934) են հայերուն մէջ. (իմ մասին դալով՝ քիչ աւելի վերջ):

Ոսկանեանի յաջորդ տողերէն, սակայն, հակառակորդներուն ինքնութիւնը կը պարզուի և կը յայտնուի, որ «Դաշնակցական մամուլը փորձում է Խորայէլ Օրուն ներկայացնել որպէս մի բախտախնդիր ու խաբեբայ, աշխատում է ամէն կերպ վարկաբեկել նրան»: Ասիկա, դժբախտաբար, ոչ գիտութիւն է, ոչ պատմութիւն և ոչ ալ իրականութիւն: Ոսկանեան՝ Դաշնակցական մամուլին անցեալին և ներկային մէջ ՈԶ ՄԷԿ ՏԵՂ պիտի գտնէ խմբագրական կամ այլ պաշտօնական որեւէ յարձակում Օրինի և իր գործին հանդէպ: Ընդհակառակը մինչեւ հիմա յաճախ մեծ համարումով, թէեւ անգիտութեամբ, կը շարունակեն Օրին և իր գործը գովել ու ներկայացնել: Կը յիշեմ «Հայրենիք» օրաթերթին մէջ տարիներ առաջ մէկ վէճն Օրինի մասին՝ երբ Դաշնակցական ծանօթ դէմք մը՝ Սիմոն Վրացեան բուռն կերպով կը պաշտպանէր Օրին և իրեն կը հետեւէին ուրիշ Դաշնակցական գրողներ: Վերջապէս ո՛չ Աշոտ Յովհաննիսեան, ո՛չ Լէօն Դաշնակցական գրողներ են, ո՛չ ալ իրենց հրատարակութիւնները, բուռն կերպով Օրին վրայ յարձակող, Դաշնակցական Երեւանի մէջ հրատարակուած: Եթէ այս է գիտական մերձեցումը՝ որով Ոսկանեան կը մօտենայ Օրին հարցին, այն ատեն մեր տպաւորութիւնը արդարեւ շատ յուսախաբուած տպաւորութիւն մը կ'ըլլայ:

Վերջապէս Ոսկանեան կ'աւարտէ, ըսելով. «Յ. Քիւրտեանը իր ներկայ յօդուածաշարքով տուրք է տալիս Դաշնակցական գրողներին և ջուր լցնում նրանց ջրաղացին»: Ասիկէ աւելի անարդար վերագրում մը չեմ յիշեր:

Նախ պիտի ուղէի գիտնալ ԳՈՆԷ ՄԷԿ

ՀԱՏ Դաշնակցականներէն «որոնց տուրք» եմ տուած Օրին մասին գրածներովս և անոնք հետեւած ըլլան իմ այս ուղղութեամբ յայտնաբերած իրողութեան: Ասիկա ճիշդ գրադարմութիւն մըն է Ոսկանեանէն:

Ոսկանեան պէտք է շատ ու ՇԱՏ լաւ գիտնայ որ Քիւրտեան ՈԶ ՄԷԿ ատեն կարիք ունի տուրք տալու Դաշնակցական կամ ջուր տալու անոնց ջրաղացին: Ասիկա շատ տխուր ելույթ մըն է Ոսկանեանէն՝ ամբաստանելու համար զիս իբր մտադրեալ ՆՊԱՏԱԿԻՆ գրող: Ո՛չ միայն իրականութենէ հեռու, այլ նաեւ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՈՒԹԵՆԷ հեռու, և ճՇՄԱՐՏՈՒԹԵԱՆ հակոտնեայ: Ահա ապացոյց:

Ողբացեալ բարեկամիս՝ Արշակ Զօպանեանի ԱՆԱՀԻՏԸ իր խմբագրին պէս՝ Դաշնակ հրատարակութիւն չէր, այլ նոյն իսկ կրնանք ըսել հակադաշնակ: Սակայն ոչ թէ որեւէ Դաշնակ հրատարակութեան մէջ լոյս կը տեսնէր իմ ԿԼԵՄԷՍ ԺԱ. ՊԱՊԸ ԵՒ ԻՍՐԱԵԼԻ ՕՐԻ (Անախտ, 1947, Յուլիս-Դեկտ. էջ 28-35), որուն ողբացեալ բարեկամս Զօպանեան կը ստիպուէր Յ. Գ. մը աւելցնել, ըսելով. «Յարութիւն Քիւրտեանի այս յօդուածը որոշապէս ցոյց կու տայ որ Խորայէլ Օրին աւելի բախտախնդիր մըն էր՝ քան ազգային գործիչ մը»: Եւ այլն: 1949 տարւոյն «Անահիտ» թիւ 1ին մէջ դարձեալ կը հրատարակուէր իմ ՆՈՐ ՆԻԹԵՐ ԻՍՐԱԵԼԻ ՕՐԻ ՄԱՍԻՆ (էջ 11-22): Այս տուեալներով՝ արդարեւ լոկ խեղաթիւրում և չարամտութիւն վերեւին Ոսկանեանի վերադրումները, կարծէք թէ պարզապէս հիմարանելով այն կէտը, որ իմ Օրին պատմականապէս դիմակազերծ ընող յօդուածաշարքս երեւցած է ՀԱՅՐԵՆԻԲ Ամսագրի հիւրընկալ էջերուն մէջ: ՀԱՅՐԵՆԻԲ ըլլալով Դաշնակ հրատարակութիւն, Ոսկանեան՝ ինք իրեն իրաւունք տուած է վերադրումներ ընելու թէ՛ ինծի և թէ՛ պատրադրութեան ՀԱՅՐԵՆԻԲԻ խմբագրութեան, ուարժան ՀԱՅՐԵՆԻԲԻ խմբագրութեան, որոնք գուրկ են իրականութենէ: Ասիկա այլևս անտանելի է. հարցը խեղաթիւրել և վերագրել բաներ, որոնք ո՛չ իմ և ո՛չ ալ հրատարակիչներու մտքէն երբեք անցած են:

Ինչո՞ք դժբախտ պատմագիտութիւն, որ մեր մէջ այսպէս նպատակաւոր կերպով խաչը կը հանուի:

Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ